

Є.Костик

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНОГО
ВИДАВНИЦТВА “ПРОЛЕТАРІЙ” В УСРР ПЕРІОДУ НЕПУ**

Відродження кооперативного руху в Україні та реформування економічно-господарських підвалин суспільного життя, вимагають наукового обґрунтування їх соціальних наслідків, відтак постає необхідність виваженого й всебічного вивчення власного історичного досвіду. Становлення та функціонування кооперативних видавництв в роки непу залишається малодослідженою проблемою, вивчення якої має важливе науково-пізнавальне і суто практичне значення, поза як їхня діяльність вирізняється неабияким досвідом роботи в культурно-освітньому і духовному житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст.

Довгий час ця проблема залишалася поза увагою істориків, тому, що містить суперечливі тенденції історичного розвитку тієї епохи. Історик повинен підійти до неї з об'єктивної сторони та показати її позитивні і негативні сторони, розкрити еволюцію кооперативних видавництв і виділити їх із видавничої галузі 20-х рр. можна лише в тому випадку, якщо дослідити різні за формою та змістом архівні матеріали на які акцентуємо ми свою увагу. За радянської влади наукова проблема з питань створення кооперативних видавництв не досліджувалася хоча у деяких авторів про неї згадувалося - “Книга и книжное дело в Украинской ССР” Л.І. Гольденберга,¹ “Развитие издательского дела в союзных и автономных республиках” Є.А. Дінерштейна,² “Кооперативное издательство Донбасс” А.Ф. Зеленухіна³ ті ін. В контексті проблеми згадувалися і кооперативні видавництва періоду непу. Сучасна історична наука з кооперативного руху частково звертає увагу на даній проблемі. Слід виділити праці М. Семчишина⁴ та В. Кізіюна.

---

* З 1922 р. видавництво мало назву “Пролетарій”, а у 1930 р. в результаті одержавлення стало називатися “Пролетар”.

Зокрема, в роботі В. Кізяна з точки зору сучасного історичного пізнання розкриваються основні проблеми, які відтворюють певним чином видавничу галузь періоду непу та проводяться паралелі між різними формами видавничих об'єднань. Виходячи з того, що дана проблема залишається малодослідженою, а відтак потребує більш ґрунтовного і широкого розгляду. Автор статті прагнув проаналізувати становлення кооперативного видавництва "Пролетарій" та його роль і місце у видавничій галузі УСРР 20-х рр. XX ст., основні напрямки видавничої роботи кооперативу та з'ясувати його організаційну структуру, показати специфіку взаємовідносин кооперативного видавництва з іншими видавництвами та системою політичної влади.

На початку жовтня 1922 р. за ініціативою Харківського губкому ЦК КП(б)У⁵ на пайових засадах було засновано кооперативне видавництво "Пролетарій". А 15 жовтня 1923 р. Головний кооперативний комітет (Головкооперком при РНК УСРР) зареєстрував статут видавництва та вніс його до списку кооперативних об'єднань УСРР.

Новостворене кооперативне видавництво поставило перед собою мету - забезпечити громадян України дешевою і загальнодоступною літературою, надати пільги членам видавництва у придбанні ними його продукції, організувати бібліотеки різного типу.

Членами видавництва могли стати: робітники, селяни, червоноармійці, партійні і безпартійні громадяни, професійні та кооперативні підприємства, установи й організації. Кожен пайщик користувався лише одним правом голосу незалежно від кількості паїв. Він мав право вільного виходу з кооперативу, або міг бути звільнений за рішенням членів правління. Обов'язком кожного пайщика було, по можливості, залучати нових членів кооперативу, та приймати участь у реалізації продукції видавництва.⁶

Управління кооперативним видавництвом здійснювалося загальними, або депутатськими зборами та правлінням, а з травня 1928 р. був внесений до статуту і затверджений ще один орган, який називався рада.⁷

Загальні збори виконували функції головного законодавчого органу. Вони розглядали і затверджували плани діяльності кооперативного видавництва, а також заслуховували звіти за проведену роботу підзвітного періоду. На їхніх засіданнях обирали членів правління та ревізійну комісію, розглядали скарги про роботу членів правління і ревізійної комісії, а за необхідності

приймали рішення про зміну статуту. Збори проводилися один раз у півроку, або за вимогою 1/10 частини членів кооперативу. Вони вважалися дійсними при наявності будь якої кількості присутніх на них членів, а рішення з важливих питань приймалося відкритим голосуванням більшістю голосів.⁸

Депутатські збори могли виконувати функції головного законодавчого органу, але тільки в тому випадку якщо кількість членів кооперативу перевищувала тисячу чоловік. Делегати обиралися на дільницях, збори яких скликали і проводили члени правління.

Рада, як один із органів системи управління, у кооперативному видавництві "Пролетарій" з'явився лише в 1928 р., яка мала досить розширені повноваження - загальний нагляд та керування роботою правління, тимчасове призупинення повноважень членів правління та призначення нових, надавала дозвіл на прийняття рішення з приводу незафіксованої в жодних документах справи, що вимагала швидкого рішення, приймала остаточне рішення з питань по яких не було згоди у членів правління, затверджувала протоколи правління та мала право заперечувати постановам правління які суперечать статуту, ухвалювала штат працівників, періодично проводила ревізію кас та переглядала баланс, узгоджувала річні звіти та плани які були представлені на загальних зборах, давала дозвіл правлінню на купівлю, або продаж майна, звітувала про проведену роботу перед загальними зборами.

Не менш важливим і постійним елементом системи управління кооперативного видавництва "Пролетарій" - було правління яке виконувало функції виконавчого органу і діяло згідно статуту. Цей орган займався поточними справами кооперативного видавництва і виступав його представником при укладанні угод. На правління покладалися завдання: складання різних правил, інструкцій у галузях діяльності видавництва; розподіляти належні видавництву кошти, зберігати його майно та цінні речі; укладати угоди; видавати векселя, доручення та інші види зобов'язань; вибирати голову правління, формувати штат та звільнювати працівників; складати звіти та баланси оборотів на кожне півріччя. Роботу правління забезпечували п'ять його членів, що обиралися із складу учасників кооперативного видавництва і трьох кандидатів, що виконували функції членів правління у разі їх відсутності. Члени правління і кандидати обиралися загальними зборами строком на півроку. Першими членами правління видавництва

“Пролетарій” були обрані: голова - Г.С. Васильков та члени правління Д.В. Шварц, І.Г. Веріте, Д.Т. Дубенбаум, Ф.К. Федоров.⁹

Значна роль в адміністративно-управлінській системі видавництва відводилася ревізійній комісії, яка складалася із трьох членів і двох кандидатів, займалась в основному контролем фінансової сторони кооперативного видавництва, про що і звітувала перед загальними зборами один раз на півріччя.

Особливістю кооперативного видавництва “Пролетарій” була система ліквідації, або призупинення його діяльності, як юридичної особи. Кооператив “Пролетарій” міг призупинити свою діяльність у випадку, якщо про ліквідацію було прийняте рішення на загальних зборах, або кількість членів кооперативного видавництва складала менше п’яти чоловік та у випадку банкрутства. В разі порушення питання про ліквідацію видавництва загальні збори повинні були створити ліквідаційну комісію, поза як ліквідацією справ юридичної особи займалися члени правління, але як у першому так і у другому випадку ці органи були підзвітними загальним зборам.

У червні 1925 р. у зв’язку з розширенням видавничої діяльності члени правління видавництва “Пролетарій” планували реорганізувати його, після чого видавництво, яке діяло на кооперативних засадах, повинно було змінити свою форму управління і перейти в акціонерне товариство, але в подальшому дослідженні архівні матеріали не констатують факту проведення реорганізації, можливо це було спричинено загальною депресією видавничої галузі, яка прослідковується у другій половині 1925 р. – першій половині 1926 р.¹⁰

Структура видавництва та її форми керівництва мали свої особливості. Так, за своєю структурою видавництво було двоступеневим механізмом: правління та філії видавництва. Правління розподіляло свої функції між відділами: комерційним, фінансовим, управління справами, видавничим.

До комерційного відділу надходили від філій видавництва поквартальні та річні плани, далі вони досліджувалися членами правлінням, які в свою чергу виводили загальний торговельний план, в межах якого працювало все видавництво. Значення комерційного відділення досить вагоме, адже за його висновками визначалася загальна сума, яку потрібно було виділити для його подальшої роботи. Фінансовий відділ займався опрацюванням торгово-фінансових планів, що надходили з філій кооперативного

видавництва, а також затверджував обороти необхідних коштів, товарних лімітів та витрат.

Відділення управління справами займалося переважно адміністративними питаннями видавництва: забезпеченням роботи видавництва трудовими ресурсами, управління кадрами та ін. Видавничий відділ опікувався методами та шляхами випуску конкурентноспроможної літератури, яка б користувалася попитом покупця, визначав кон'юнктуру ринку тощо.

Правління видавництва надавало своїм філіям відносну самостійність. Вона полягала в тому, що філії самостійно проводили в межах планів всю роботу, яка була тісно пов'язана зі збутом продукції, а також операції в галузі розрахункових відносин з покупцем та пов'язані з ними коштами. Філії та підприємства мали свій самостійний баланс, який характеризував їхню господарську діяльність. Згідно цих балансів складався загальний баланс видавництва.

Адміністративно-управлінську структуру видавництва "Пролетарій" доповнювали спеціальні органи на які покладалися різноманітні функції. Так, на початку 1924 р. при видавництві діяв місцевий комітет, що займався політагітаційною та культурно-масовою роботою. Керівний склад місцевого комітету обирався із співробітників видавництва. Кошти, якими оперував комітет, надходили із членських внесків. При комітеті діяли спеціальні комісії, а саме: культкомісія; виробнича комісія та виробнича рада; конфліктно-розціночна комісія та ін.¹¹ Подібні органи були підзвітні державним силовим структурам і виконували завдання партії.

Для розповсюдження своєї продукції видавництву "Пролетарій" необхідно було мати розширену торговельну мережу, тому в цьому відношенні приділялась велика увага з боку членів правління. Вже в перші дні своєї діяльності видавництвом було відкрито центральний магазин у місті Харкові, а на 1923 р. діяли філії у Києві, Одесі, Катеринославі. Станом на 1927 р. район діяльності видавництва поширювався на території більшої частини Радянського Союзу. На той час кооператив мав 61 оперативну одиницю, що підпорядковувалися філіям, які розташовувались переважно в містах - Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Артемівську, Луганську, а також діяли відділення в Криму та Мінську, представництва в Москві та Ленінграді.¹²

Кожна філія кооперативного видавництва "Пролетарій" мала свої відділення. Так, Катеринославська філія керувала роботою

відділень в усій Катеринославській губернії, які діяли у містах Кривий Ріг, Павлоград, Мелітополь, Олександрівськ, Бердянськ¹³ та ін., а Московське представництво керувало відділеннями у Гомельській, Смоленській, Брянській областях.¹⁴ До речі, вихід на московський ринок і у створенні представництва допоміг кооперативу Харківський Губерніальний комітет КП(б)У, який 23 грудня 1922 р. надіслав листа в Москву з проханням надати кооперативному видавництву "Пролетарій" приміщення, у якому воно могло б розширити свою книжкову справу та налагоджувати стосунки з російськими підприємствами й організаціями, що працювали у галузі виготовлення та продажу видавничої продукції.¹⁵ У 1925/26 р. Московське відділення було визнане членами правління, як найбільш стабільне й розвинене серед інших видавничо-торговельних одиниць видавництва "Пролетарій". Лише за обсягами виданої літератури на нього припадало 48% від загальної кількості друкованої продукції.¹⁶

Свою кооперативну діяльність "Пролетарій" розпочав з установчого капіталу, що становив 37 мільярд крб. "совзнаків" 1922 р.,¹⁷ який формувався переважно із коштів членів кооперативу та спонсорів. А вже на кінець грудня того ж року основний капітал видавництва становив 3 трильйони крб. Ці кошти були отримані в результаті продажу друкованої продукції. Починаючи з 1925/26 р. кооператив почав отримувати кошти і від реалізації канцтоварів.

На початку 1922 р. основними пайовиками кооперативу "Пролетарій" були: ЦК КП(б)У, губкоми, наркомати, губустанови,¹⁸ а також підприємства Спиртотрест, Маслотрест та Перша державна кондитерська фабрика.¹⁹ В листопаді того ж року новостворене кооперативне видавництво отримало дозвіл від відділу управління губвиконкому на користування печаткою,²⁰ що дало йому право виступати в торговельно-фінансових та управлінських операціях як юридична особа.

Рахівництво у правлінні та філіях, що мали самостійний баланс, проводилося за подвійною італійською системою. Облік книжкових товарів робився сумарний по собівартості, а облік канцтоварів проводився за продажною вартістю. Річні фінансові обороти видавництва були не стабільні і залежали від загально-економічного розвитку держави в цілому, так наприклад якщо за 1924/25 р. загальні обороти видавництва склали 4,1 млн. крб., то у 1925/26 р. лише з продажу літератури обороти становили 1,2 млн. крб., а по канцтоварам 0,4 млн. крб., у 1927/28 р. відповідно 1,5-1,9 млн. крб. Тобто ми спостерігаємо постійне щорічне

фінансове зростання незважаючи на кризові явища, що супроводжували видавничу галузь. 1925 р. кооперативне видавництво “Пролетарій” займало шосте місце серед видавництв СРСР, основним його конкурентом було кооперативне видавництво “Український Робітник”.²¹

Видавництво щомісячно відраховувало кошти до різних фондів, а саме: поліпшення побуту робітників та службовців, до якого лише за 1926-1929 рр. було відраховано 13 585 крб. 62 коп.; спеціальний фонд 2% з прибутку 1926/27 р. на увіковічення пам'яті М. Коцюбинського; а задля здешевлення літератури у 1928/29 звітному році було виділено 55000 крб.²² На основі постанови президії Губробкома, починаючи від 1 січня 1923 р., кооперативне видавництво “Пролетарій” в обов'язковому порядку відраховувало кошти на допомогу голодуючим. Кошти вираховувалися також із заробітної плати працівників видавництва, відсоток залежав в першу чергу від того чи має працівник робочий розряд чи ні. Так, у тих хто мав від 1 до 17 розряду вираховувалось 2% із заробітної плати, а ті робітники які були поза категорією, мусили сплачувати 4% із загальної суми. Окрім грошових внесків робітники повинні були допомагати голодуючим одежею та харчами.²³

У разі якщо видавництво переживало економічні труднощі воно змушене було брати кредити. Більшість кредитів надавали державні структури – РНК, ЦК КП(б)У, а також місцеві губкоми. Так, 25 грудня 1922 року РНК УСРР доручила Управлінню фінансів видати “Пролетарію” безвідсоткову суму в розмірі 20 мільйонів крб. грошовими знаками, а 14 лютого 1923 р. знову було виділено 200 000 крб.²⁴ Кошти надходили із фонду по здешевленню літератури. Ця сума повинна була покращити матеріальне становище видавництва, а також дати суспільству більш дешеву і доступну книгу. Окрім фінансової допомоги державні органи, на початковому етапі непу, створювали сприятливе підґрунтя для діяльності кооперативного видавництва у законодавчому відношенні. Так, у грудні 1922 року видавництво “Пролетарій” було звільнено від промислового податку та гербового збору,²⁵ що дало йому змогу покращити своє фінансове положення. Подібні пільги надавалися не кожному кооперативному видавництву, навіть “Книгоспілці”, яка мала їх у 1924 р. завдяки великим зусиллям.

“Пролетарій” постійно користувався банківськими послугами таких банків як Український кооперативний банк, який по суті був

державною структурною одиницею, Промбанк, Держбанк. На початку 20-х років створюється мережа губернських комунальних банків, які ставили за мету - розвиток місцевої економіки, а також надання фінансово-кредитної допомоги державним, кооперативним та приватним підприємствам.²⁶

Основною функцією кооперативного видавництва "Пролетарій" було видання та розповсюдження друкованої продукції. На початковому етапі своєї діяльності "Пролетарій" в основному спеціалізувався на науково-популярній літературі і був партійним видавництвом, у серпні 1923 р. кооператив почав видавати літературу для сільського господарства, а вже у видавничому плані на 1927/28 р. виокремлюються серії: підручники з радянського виховання, наклад яких становив 162 примірників та 2345 тис. відбитків, художня література 179 примірників з кількістю відбитків 2253 тис., дитяча література, марксистсько-ленінська, історія КП(б)У накладом 220 примірників та кількість відбитків 440 тис. Особливо цікавою для історика була серія "Історична книга", яка ділилася на рубрики: "Бібліотечка з історії України", яка мала книги з тематикою: "Крепостное право на Україні", "ГайдаMATчина", "Кирило - Мефодієвське общство", "Драгомановщина", "Книги для читання з історії Росії", "Історія XIX сторіччя до епохи промислового перевороту", "Кінець XIX ст.. – Революція 1905 року", "Епоха реакції - Керенщина", "Жовтнева революція та епоха воєнного комунізму", "Книга для читання з історії Західної Європи у Новий і Новітній час". Загалом наклад з історичної літератури згідно плану становив 90 примірників і 1027 тис. відбитків. Звідси ми бачимо, що більшість видань носили пробільшовицький характер.²⁷

Окрім книг видавництво видавало і періодичні видання: робітничу газету "Пролетар" наклад якої в 1928 р. становив 68500 примірників, "Робітничий журнал" - наклад якого дорівнював тиражу газети "Пролетар", виходив два рази на тиждень і слугував безкоштовним додатком до цієї газети, журнал "Червоний перець", який почав видаватися з січня 1927 р. і мав 27150 примірників; журнал "Фото для всіх" (2000 примірників), щомісячний дитячий журнал "Жовтень" (видавався з першого січня 1928 року і мав 15800 примірників), журнал "Техніка масам" (був організований ВРНГ УСРР і почав існувати з квітня 1929 р.),²⁸ журнали "Освіта на Харківщині", "Студент революції", "Червона преса", "Известия ЦК КП(б)У", "Комсомолец", "Агітація та пропаганда".

В основному кооператив “Пролетарій” видавав російськомовну літературу, але не обходив осторонь україномовної. Так, станом на 21 лютого 1928 р. кооперативне видавництво “Пролетарій” видавало українською мовою понад 40% літератури, яка була ідеологічно витримана і “придатна” для загального духовного “споживання”.

Особлива увага приділялася ленінській літературі. 15 листопада 1924 р. відділ друку ЦК КП(б)У запропонував кооперативному видавництву “Пролетарій” терміново вислати список книг, з серії ленінська література, які були видані на протязі 1924 р. з настановою: якою мовою видавалася подібна література, кількість друкованих аркушів, тираж та відбитки, а також відомості про наявність у друці ленінської літератури. Згідно статистичного аналізу кооперативним видавництвом “Пролетарій” було видано ленінської літератури за цей період 44 назви, загальним накладом 395150 тис., а станом на 15 листопада в друці перебувало ще 16 назв, випуск яких становив 151000 тис. примірників. 27 1924 р. згідно постанови ЦК КП(б)У відділ друку встановив спеціальні умови для видавництва “Пролетарій”, які повинно було видавати ленінську літературу. Згідно цих умов видавничий план обов’язково переглядався відділом друку ЦК КП(б)У і затверджувався комісією по виданнях творів В.І. Леніна (випуск книг незатверджених комісією допускався лише з дозволу відділу друку ЦК; твори Леніна чи то вони видавалися у вигляді тематичних збірників, чи у вигляді зібрань вибраних творів – могли видаватися лише при наявності відповідальної партійної редакції, редакція окремих збірників або книг з ленінізму затверджувалася також відділом друку ЦК; масова ленінська література видавалася після його попереднього перегляду).²⁹

Для друку чи передруку промов політичних діячів в УСРР кооператив “Пролетарій” мав отримати дозвіл автора. Так, 18 жовтня 1924 р. члени правління видавництва надіслали листа до голови ВУЦВК Г.І. Петровського з проханням не відмовити у наданні інформації про його життя та діяльність, у тому числі фотокарток, різної документації для написання нарисів. 14 березня 1925 р. видавництво “Пролетарій” надіслало подібного листа до Москви в ЦК РКП Сталіну з проханням дозволити видати збірник його доповідей з національного питання.³⁰

Для корекції та виправлення помилок у творах, що надходили від авторів, при видавництві діяв редакційний відділ, або його ще називали редакційна рада. Кожен твір повинен був отримати

дозвіл на друк від редакційної ради. Таке становище не задовольняло видавництва, особливо його філій за межами України, адже поки твір надходив до редакційної ради проходило багато часу, що викликало незадоволення авторів, тому деякі філії намагалися отримати дозвіл на створення власної редакційної ради.³¹ У 1928 році штат редакційного відділу кооперативного видавництва “Пролетарій” складався з двох російських та двох українських редакцій, які мали і відповідних коректорів. Всі оригінали творів прочитувались редакторами, а коректори самостійно не правили без санкції редакторів. Робота коректорам роздавалася з вечора. За місяць коректори вчитували 304 друківаних аркушів.³²

У процесі своєї діяльності кооператив “Пролетарій” постійно користувався послугами друкарень. Утримувати друкарню було не дешевою справою, тому видавництво укладало з друкарнями угоди про співпрацю та оренду. Так, в грудні 1922 р. “Пролетарій” орендував Другу харківську друкарню, а у серпні 1923 р. – восьму Київську(обидві належали ЦК КП(б)У). Станом на 1928 р. у активі видавництва було дві власні друкарні, які розташовувалися в Харкові (перша друкарня знаходилася по вулиці Пушкінська 40, а друга по вулиці К. Лібкнехта 38).

Для того щоб видати книгу, окрім редакційної ради, вона повинна була пройти і прискіпливу цензуру державних органів. На початку 20-х рр. при Головполітосвіті НКО УСРР було створено Головне управління у справах друку, яке стало головною цензурною установою в Україні. У другій половині 20-х рр. головним контрольно-ревізійним органом став Укрголовліт, без дозволу якого жодне видавництво не могло видати будь якої книги. Не обходило це і кооперативне видавництво “Пролетарій”. Так, 14 січня 1929 року “Пролетарій” просив Укрголовліт видати дозвіл на друк у власній друкарні, яка також мала назву “Пролетарій”, таких видань: Л. Нітобург “Сыны и отцы”(16 друк. арк., та накладом 5000 примірників) В. Строменко “Плавні”(2 друк. арк., 5000 примірників) М. Васильківський “Маршал Пілсудський” (2 друк. арк., 5000 примірників) К. Фібіх “Весталка” (10 друк. арк., 5000 примірників).³³ Траплялося, коли Укрголовліт не дозволяв видавництву друкувати книги. 9 квітня того ж року було відмовлено у друці брошур російською мовою про колишні російські партії, аргументуючи відмову тим, що ця література призначена для московського ринку, а також Головліту було не зрозуміло чому “Пролетарій” постачає московський ринок за

рахунок паперового контингенту України. Тут ми бачимо не лише цензурний контроль державних органів, а й пряме втручання їх у справи кооперативу, який мав право самостійно виходити на будь який ринок, не питаючи дозволу. Окрім цього Укрголовліт сам наказував видавництву друкувати необхідну йому літературу, при чому у кожному поважному виданні, незважаючи на його стиль та приналежність, в обов'язковому порядку повинна бути вступна стаття одного із відомих діячів пролетарської революції з оцінкою того чи іншого твору. Наприклад, завідуючий Укрголовліту Ломанов, не заперечував друк "Записок доктора Армнека", але вважав, що видавництву слід додати до цього твору коротенький вступ з марксівською оцінкою роману та його характеристику доби і головних дієвих осіб. До обов'язків кооперативу перед Укрголовлітом належали щоквартальні видавничі плани роботи, а також звіти про їхнє виконання.

Наприкінці 20-х років діяв ще один орган контролю, що мав назву Літконтроль. 7 жовтня 1930 р. Літконтроль призначає до видавництва "Пролетарій" на постійне місце роботи двох уповноважених його членів Шика та Аніканова. Уповноважені наділялися правами, які здійснювали контроль над видавничою роботою кооперативу, а також надавали дозвіл на друк того чи іншого видання. Цим самим державні органи посилили контроль над видавництвом та друкованою ним продукцією.

Видавнича діяльність кооперативного видавництва "Пролетарій" була б неможливою без взаємостосунків з іншими видавництвами. Наприкінці 1922 року "Пролетарій" активно співпрацював з Петроградським кооперативним видавництвом "Прибой", "Бакинський робітник" у Баку, державним видавництвом "Початки знань" у Москві. У січні-лютому 1923 р. між видавництвом "Пролетарій" та "Прибоєм" прослідковується незначне "похолодання" у взаємовідносинах, яке пояснюється тим, що представник кооперативу "Пролетарій" не з'являвся у видавництві "Прибой" відтак не було укладено угоду для продовження торговельних стосунків. У лютому проблему було вирішено. Тільки за березень-травень поточного року "Прибой" надіслав видавництву "Пролетарій" літератури на загальну суму 8026 золотих карбованців. Книги, як правило, надходили Південною залізницею.³⁴ Кооперативне видавництво "Московський робітник" надсилав "Пролетарію" свою продукцію через Курську та Північну залізницю. Лише за перше півріччя 1923 р. кооперативним видавництвом "Московський

робітник" було надіслано до видавництва "Пролетарій" літератури на загальну суму понад 8 тис. крб.

На початку 1923 р. "Пролетарій" мав розширену мережу у зовнішній книготорговельній справі. Оскільки видавництво у Росії на той час ще не мало свого постачальника російської літератури, відтак йому доводилося закуповувати книги через посередників. Так, від московського видавництва "Маяк" регулярно надходили нові книги, які мали високий попит у читача. Лише за три місяці діяльності видавництва "Пролетарій" його загальний оборот з "Маяком" склав 182,2 тис. крб. Кооперативне видавництво "Московський робітник" свою літературу до "Пролетарія" надсилав через український Держвидав. 1924 р. були налагоджені стосунки з акціонерним видавництвом "Школа і книга", Московським приватним видавництвом "А.В. Думнов и К^о", партійним видавництвом "Буревісник" та ін.³⁵ А вже 1927 р. кооператив входив до об'єднання Радянського партійного видавництва СРСР, тісно співпрацював з російськими видавництвами "ГИЗ", "Красная Новь", а також з Українськими видавництвами Державне видавництво України(ДВУ), державне видавництво "Червоний шлях", кооперативними видавництвами "Робітник Донбасу", "Книгоспілка" та ін.

В умовах постійної конкуренції кооператив "Пролетарій" часто користувався "ведмежою" послугою кооперативного видавництва "Книгоспілка", яке займало найвище місце серед кооперативних видавництв України. 18 червня 1924 р. між Київською філією кооперативу "Пролетарій" та "Книгоспілкою", з дозволу членів правління, було досягнуто угоду згідно якої "Книгоспілка" закупила всю літературу, що належала Київській філії та її відділенням. Закуплені книги були поділені за своєю цінністю на три категорії: до першої категорії належали книги, що мали великий попит по них - була встановлена знижка на 40%; до другої категорії потрапили книги, що мали менший попит, а на них була встановлена знижка на 50%; до третьої категорії віднесли книги із старою орфографією, а також книги заборонені для продажу. Вони були віднесені до категорії макулатури і продавалися на вагу.³⁶ Поступово кооператив "Пролетарій" передав у розпорядження "Книгоспілки" Сумське відділення та книги, що знаходилися у книжкових магазинах редакції "Плуг і молот". Станом на липень-серпень 1924 р. до "Книгоспілки" від "Пролетарія" відійшли представництва у 26-ти пунктах України, а також відділення на Катеринославщині разом з книжковим

магазином у самому Катеринославі та два книжкових магазини в Києві.³⁷

Інколи міцні видавництва допомагали своїм “колегам - початківцям” в організації та зміцненні їх як юридичної особи. Прикладом цього є лист від видавництва “Красная Новь” до видавництва “Пролетарій” у якому було прохання допомогти новоствореному кооперативному видавництву “Студент Революції”, на що “Пролетарій” люб’язно погодився.³⁸

Торгово-видавнича діяльність кооперативу “Пролетарій” була б малоефективною без реклами. Свої рекламні акції видавництво часто проводило на зборах та з’їздах різних організацій, але заздалегідь попередивши правління. Вони проводились у вигляді виставок, симпозіумів, ярмарок, де учасники зібрань могли придбати за значно низькими цінами різноманітну літературу як самого видавництва так і видавництв, які представляв “Пролетарій”. Одну із таких виставок кооператив “Пролетарій” провів у грудні 1922 р. у приміщенні театру “Березіль”.

Для збільшення клієнтів, видавництвом організувалися спеціальні виставки-ярмарки на яких розрекламовувалася видавнича продукція, а також тут можна було придбати літературу за зниженими цінами. Певні пільги передбачались для упорядників видавництва та його членів. Зокрема для упорядників кооперативу була знижка. На 6 березня 1923 р. вона була такою: на підручники – 10%, на власні видання – 30%, на видання інших видавництв – 20%. Для індивідуальних пайовиків відсоток знижки становив: для підручників – 10%, для власних видань – 25%, на продукцію інших видавництв – 15%.³⁹

Для швидкого розвитку свого підприємства кооператив “Пролетарій” запровадив посаду спеціального агента, до функцій якого входило: пошук книжкових ринків, ведення переговорів з питання купівлі та продажу книг від імені видавництва.⁴⁰ В кінці 1923 р. при видавництві був створений спеціальний відділ для розповсюдження періодичної літератури та реклами, що називався “Орпір”. В його складі працювало 14 чоловік. Діяльність “Орпір” поширювалася на три основні відділи: газетно-експедиційний, рекламний та комісійно-комерційний. Всі відділи знаходилися у безпосередньому віданні управляючого “Орпір”, який особисто керував усіма трьома відділами, маючи при цьому своїх помічників-співробітників. Заробітну плату усім задіяним робітникам в “Орпір” нараховували з відсотків від загального обороту відділень.⁴¹

У лютому 1925 р. відбулася флорентійська виставка на якій представляли свою друковану продукцію і українські видавництва, кооперативне видавництво "Пролетарій", але воно було представлене державним видавництвом України.⁴²

Кооперативне видавництво "Пролетарій" проіснувало до жовтня 1930 р., коли почали діяти вимоги постанови РНК УСРР про реорганізацію видавничої справи в Україні, яка побачила світ 14 липня 1930 р. та наказу ДВО України від 1 жовтня 1930 р. про видавництва. Воно продовжувало існувати в загально-державній видавничій системі України під назвою "Пролетар", але як державне видавництво.⁴³

Не зважаючи на свою недовготривалість кооперативне видавництво "Пролетарій" зробило вагомий внесок у розвиток книжної справи на Україні, адже завдяки йому світ побачили праці відомих діячів української культури, знаних істориків, публіцистів, спадщина яких залишається малодослідженою.

Діяльність кооперативного видавництва "Пролетарій", яку ми вивчаємо, дає нам можливість охарактеризувати систему ведення кооперативного способу господарювання на засадах пайового підприємства, а також відстежити вплив державних органів управління. Слід зазначити, що це був лише перший крок з поглибленого вивчення даної історичної проблеми яка потребує більш ширшого і концептуального дослідження.

¹ Гольденбер Л.И. Книга и книжное дело в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985.

² Динерштейн Е.А. Развитие издательского дела в союзных и автономных республиках. – М.: Книга, 1973.

³ Зеленухин А.Ф. Кооперативное издательство "Донбасс" // Издательское дело. Книговедение. – 1972. - №3. – С. 33-35.

⁴ Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.: Друга рука – Фенікс, 1993.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України. – Ф. 555. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.1.

⁶ Там же. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 594. – Зворотний арк. 21.

⁷ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 527. Арк. 322.

⁸ Там же. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 594. Арк. 22.

⁹ Там же. – Спр. 594. – Зворотний арк. 23.

¹⁰ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 872. – Арк. 42.

¹¹ Там же. – Спр. 873. – Арк. 1.

¹² Там же. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 1.

¹³ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 171.

¹⁴ Там же. – Спр. 177. – Арк. 4.

-
- ¹⁵ Там же. – Спр. 7. – Арк. 14.
¹⁶ Там же. – Спр. 527. – Арк. 97.
¹⁷ Там же. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 131.
¹⁸ Там же. – Спр. 90(а). – Арк. 6.
¹⁹ Там же. – Спр. 9. – Арк. 51, 53, 75.
²⁰ Там же. – Спр. 7. – Арк. 3.
²¹ Там же. – Спр. 527. – Арк. 92.
²² Там же. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 4.
²³ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 868. – Арк. 7.
²⁴ Там же. – Ф. 3040. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 9.
²⁵ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 49.
²⁶ Там же. – Ф. – 3040. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 75.
²⁷ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 881. – Арк. 2-14.
²⁸ Там же. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1.
²⁹ Там же. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 30.
³⁰ Там же. 1. – Спр. 173. – Арк. 201.
³¹ Там же. – Спр. 177. – Арк. 152
³² Там же. – Спр. 527. – Арк. 267.
³³ Там же. – Спр. 8497. – Арк. 1.
³⁴ Там же. – Спр. – 9. – Арк. 121.
³⁵ Там же. – Спр. 176. – Арк. 12, 18, 29.
³⁶ Там же. – Спр. 527. – Арк. 59.
³⁷ Там же. – Спр. 45. – Арк. 3, 7, 8, 10
³⁸ Там же. – Спр. 12. – Арк. 29.
³⁹ Там же. – Спр. 18. – Арк. 21.
⁴⁰ Там же. – Спр. 9. – Арк. 116.
⁴¹ Там же. – Спр. 527. – Арк. 31.
⁴² Там же. – Спр. 173. – Арк. 187.
⁴³ Там же. – Ф. 555. – Оп. 1. Спр. 49. – Арк. 99, 100.